УДК 94(477.64):37.091«1914/1920» **DOI** https://doi.org/10.26661/zhv-2025-11-63-07

ОСВІТА ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ ВІЙНИ: ОЛЕКСАНДРІВСЬК 1914–1920 рр.

О. М. Ігнатуша
Запорізький національний університет
ioleksa@ukr.net
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1959-1085

Ключові слова: війна, освіта, учителі, учні, мобілізація, біженці, допомога, патріотизм, імперія, незалежність.

Охарактеризовано системний і суперечливий вплив війни, як соціального і політичного явища, на сферу освіти у м. Олександрівську протягом 1914–1920 рр., доби Першої світової війни та мілітарної боротьби українців за державну незалежність під час Української національної революції. Показано, що війна породила масу проблем у діяльності закладів освіти, перешкоджала здобуттю якісної освіти, руйнувала усталену систему навчання. Простежено підняття хвиль патріотичної пропаганди та політичної істерії, погіршення матеріального становища учнів і учителів та спроби його унормування, вимушене переміщення учнів і учителів, мобілізація і демобілізація учасників освітнього процесу, зміни в навчальних програмах. Унаочнено масштаб і прояви гуманітарних ініціатив населення. Стверджується, що війна радикалізувала суспільну свідомість, прискорювала зміни політичних режимів, політичних орієнтацій всіх працівників освітянської сфери. Загроза з боку Росії, проявлена серією інтервенціоністських війн більшовиків і білогвардійців під час Української революції, цементувала в середовищі вчителів і освітянської молоді Олександрівська українську ідентичність, посилюючи опір подальшим імперським амбіціям.

EDUCATION FACING THE CHALLENGES OF WAR: OLEKSANDRIVSK IN 1914–1920

O. M. Ihnatusha
Zaporizhzhia National University

Keywords: war, education, teachers, pupils, mobilization, refugees, assistance, patriotism, empire, independence.

The article describes the systemic and contradictory impact of the war, as a social and political phenomenon, on the sphere of education in Oleksandrivsk in 1914–1920, which was manifested by the circumstances of the First World War and the military struggle of Ukrainians for state independence during the Ukrainian National Revolution. It is shown that the war spawned a lot of problems in the activities of educational institutions, obstacles to obtaining high-quality education, destroyed the established system of education, rapidly putting forward priorities, being not typical for peacetime, for the management of educational institutions, teachers and pupils. Such effects of the war as raising waves of patriotic propaganda and political hysteria, the deterioration of the financial situation of pupils and teachers and attempts to regulate it, the forced displacement of pupils and teachers, the mobilization and demobilization of persons involved in the educational process, and changes in curricula are traced. It is given specific examples of the fact that some teachers and pupils of conscription age were mobilized to the front, from which they returned disabled and dropped out of the educational sphere forever. The demobilization, on the contrary, returned to school education people, often non-local, with different life experiences, culture and worldview, which made changes in professional activities and everyday life. The scope and manifestations of humanitarian initiatives of the population, the expansion of charity, the awakening and spread of feelings of involvement in the fate of

others, and mutual assistance in society are clearly shown. It is concluded that before the Ukrainian National Revolution, the education system performed the role of one of the consolidating factors of the Russian imperial identity, forcing Ukrainians to accept the rules established by the dominant Russian nation. It is stated that the war radicalized public consciousness, accelerated the process of making changes in political regimes, political orientations of teachers, pupils, and all employees of the educational sphere. The threat posed by Russia, manifested by a series of interventionist wars between the Bolsheviks and the White Guards during the Ukrainian Revolution, strengthened the Ukrainian identity among teachers and educators in Oleksandrivsk, and resisted further imperial ambitions.

Сучасна російсько-українська війна кинула виклик цивілізації миру і безпеки.

Війна вимагає невідкладної реакції суспільства. Її жорсткі запити постали перед системами державного управління, економіки, політики, культури. Їх різко зазнала сфера освіти України. У Запоріжжі, яке у лютому 2022 р. за лічені дні стало прифронтовим містом, глобальні виклики війни спричинили перелаштування всіх закладів освіти на «військові рейки». Розв'язання гострих питань відбувалося з врахуванням швидкозмінної ситуації, потреби широкого комплексу організаційних заходів – від евакуації освітніх установ та учасників освітнього процесу до організації незвичних алгоритмів навчання, психологічного супроводу занять тощо.

Ілюзорна безпека, якою жила переважна більшість наших співгромадян і українська влада до 24 лютого 2022 р., за яку сьогодні дорого розплачується українське суспільство, це історичний урок, що не має повторитись.

Драматичного сценарію подій можна було б уникнути, краще студіюючи історію, вивчаючи загрози, які постійно несло в собі російське сусідство.

Вітчизняна історія сповнена повчальних прикладів відповіді на військову загрозу, і, зокрема, з боку системи освіти.

Саме ці сучасні воєнні події привернули нашу увагу до питання про вплив воєнних обставин на систему освіти у м. Олександрівську (нинішньому – Запоріжжі) під час Першої світової війни 1914–1918 рр. та під час військової агресії Росії проти України у 1917–1920 рр. в ході Української національної революції.

Які аналогії зможемо побачити у трансформації системи освіти, масштабах процесів, векторах політичних та соціальних змін? Як прояви військового часу позначились на тогочасному освітньому процесі в школах – закладах нижчої та середньої освіти (закладів вищої освіти тоді в місті не існувало)?

Відсутність узагальнюючої і задовільної відповіді на ці питання – лише свідчення недостатньої уваги до них з боку історіографії. Ця недостатня вивченість сьогодні має пояснення неочікуваністю, несподіваністю для більшості населення сучасної російсько-української війни.

Лише останнім десятиліттям, з початком російської агресії на Сході України, історики почали прискіпливіше приглядатися до її історичних джерел. Повною мірою це стосується і регіональних аспектів історії, історії Запорізького краю зокрема.

Окрім висвітлення питань освіти у контексті системного викладу історії краю в період 1914–1921 рр.[1], маємо хіба що окремі публікації, автори яких опосередковано порушували це питання, розкриваючи характер боротьби за державну незалежність в Запоріжжі під час української революції 1917–1921 рр.[2]. Але, з огляду на радикальне оновлення історіографічного дискурсу після 22 лютого 2024 р. та цілком задовільне забезпечення цієї теми історичними джерелами, відсутність напрацювань істориків – це лише справа часу.

Поставимо завдання окреслити характер викликів, кинутих системі освіти Олександрівська-Запоріжжя початком Першої світової війни та російської військової інтервенції 1917–1920 рр., простежити

[1] Карагодин А. И. История Запорожского края (1770–1917). Запорожье: ЗГУ, 1998. 286 с.; Ігнатуша О. М., Ткаченко В. Г., Турченко Г. Ф. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914–1939 рр. Запоріжжя: Прем'єр, 2005. С. 3–68.

[2] Весна 1918 року: у боротьбі за Запоріжжя. Спогади українських бійців / Упоряд. Ю. Щур. Київ: Укр. видав. спілка ім. Ю. Липи, 2017. 132 с.; Ihnatusha O., Frolov M. Reaction of social and political forces of Zaporizhzhia to the beginning of the hetmanate (April–May 1918). *East European Historical Bulletin*. 2021. № 21. P. 97–110; Ігнатуша О. Російсько-українська війна 1917–1918 рр. і боротьба за українську ідентичність у дискурсі газети «Січ»: погляд із сьогодення. *Eminak*. 2023. № 3 (43). С. 134–153. DOI https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).662 (дата звернення: 10.03.2024); Акбаш Р. Самокатна сотня, вільні козаки та кулемети з горищ. *Акбаш Знає*. URL: https://akbash.zp.ua/?p=4754 (дата звернення: 10.03.2024).

відгук, на який спромоглася ця система як сегмент державного апарату та громадської самоорганізації, у різних організаційних площинах.

Вважаємо, що за допомогою такої історичної реконструкції вдасться легше розпізнати типовість алгоритмів реагування влади і суспільства на мілітарні загрози та повсякденні проблеми, що їх супроводжують, а відтак – мінімізувати їх.

Методологічну основу дослідження складають системний та мікроісторичний підходи з використанням загальнонаукових, загальноісторичних та міждисциплінарних методів. Зокрема, вагому роль відіграли методи архівної евристики та контент-аналізу.

У дослідженні спираємося на репрезентативний комплекс джерел, основу якого складають архівні фонди Державного архіву Запорізької області, представлені матеріалами закладів освіти міста Олександрівська: Ф. 3 – Олександрівська чоловіча гімназія, Ф. 4 – Олександрівська міська жіноча гімназія, Ф. 76 – Середній приватний учбовий заклад з курсом казенних реальних училищ інженера О. І. Ляховського, Ф. 153 – Олександрівська вчительська семінарія). Задіяно унікальні, фрагментарно збережені матеріали періодичної преси досліджуваної доби.

Початок війни та її розгортання супроводжувалися інформаційними та агітаційно-пропагандистськими патріотичними акціями влади. Їх реалізовували в тому числі й через систему освіти. Заклади освіти м. Олександрівська, що підпорядковувались різним структурам – Міністерству народної освіти, Міністерству промисловості і торгівлі, Священному Синоду Російської православної церкви, місцевому (міському та земському) врядуванню, були задіяні у патріотичних кампаніях. Влада прагнула, щоб патріотизм ототожнювався з інтересами правлячої династії, самодержавством та російськими імперськими ідеалами. «Ми не шукали війни, нас викликали на неї, нас хочуть «знищити» – і ми беремося за зброю з важким почуттям, але з вірою в Бога і правоту нашої справи. Серця наші горять мужньою рішучістю постояти за батьківщину і за наших близьких, не шкодуючи своєї крові і надбання»[3], – писалося у зверненні до населення, яке влада поширювала в Олександрівську, як і по всій імперії. Імперська влада використовувала як об'єднавчі символи словосполучення – «НАШ ГОСУДАР», «Наша Матінка-Русь», «у нас, росіян», «нове Боже випробування» тощо, намагаючись переконати народ у справедливості загарбницької імперіалістичної війни, що не мала реальних підстав для поневолених Росією націй. Як бачимо, складовою часткою цієї пропаганди були російські наративи, ототожнення всіх націй, і української, зокрема, з «росіянами», – засіб імперської уніфікації, та намагання об'єднати всіх «російським отєчєством», єдиною вірою в Бога.

У руслі цих пропагандистських кампаній система освіти отримувала адміністративними каналами і поширювала подібні звернення. До більшості закладів освіти Олександрівська відповідні циркуляри надходили з канцелярії попечителя Одеського навчального округу, який за імперських часів (ще від 30-х рр. XIX ст.) здійснював нагляд за навчальними закладами Катеринославської, Таврійської, Херсонської губерній[4]. Вже 1914 р. Одеським навчальним округом було засновано Комітет допомоги борцям за Батьківщину, що спонукав до активізації діяльності навчальних закладів у відповідному напрямку. Циркуляри попечителя округу, спираючись на висновки членів-розпорядників згаданого комітету, надавали вказівки керівництву закладів освіти проводити патріотичні заходи, як то: ранки, урочисті концерти з читанням патріотичних творів, збори пожертв на користь бійців фронту, поранених і скалічених воїнів. Зокрема, в перший тиждень грудня 1914 р. директори та інспектори народних і вищих початкових училищ Олександрівська отримали лист з рекомендаціями усім закладам освіти готувати подарунки бійцям армії у зв'язку з наближенням Різдвяних свят[5].

Сам Комітет допомоги борцям за Батьківщину не мав достатніх ресурсів для розгортання своєї місії. Це видно з циркулярів попечителя Одеського навчального округу. 11 січня 1915 р. канцелярія попечителя прохала керівництво середніх навчальних закладів пересилати всі необхідні предмети на фронт безпосередньо «через осіб військового відомства, які від'їздили туди», і лише у виняткових випадках вдаючись до послуг комітету[6].

У 1914 р. Комітет ініціював проведення щомісячних зборів в закладах освіти на встановлення іменного ліжка в лазаретах Одеського навчального округу. А на початку 1915 р. – дякував директорові міської чоловічої гімназії «за його щиру чуйність»,

[3] Ігнатуша О. М., Ткаченко В. Г., Турченко Г. Ф. Історія … С. 9–10.

[4] Грєбцова І. С. Головні пріоритети діяльності попечителів Одеського навчального округу першої половини XIX ст. в контексті персональної історії. *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. 2017. Т. 22. Вип. 2. С. 117–118.

[5] Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 76, оп. 1, спр. 5, арк. 6.

[6] Там само, арк. 21.

за те, що навчальний заклад активно включився в проведення цих грошових зборів[7].

Документи Комітету свідчать, що до проведення зазначеного цільового збору долучався викладацький персонал інших шкільних установ міста. Кошти в централізованому порядку щомісячно надсилалися до Одеси через Голову Комісії начальників середніх навчальних закладів м. Олександрівська із зазначенням: «на ліжко імені середніх навчальних закладів м. Олександрівська в лазареті для поранених при Комітеті допомоги борцям за Батьківщину при Одеському навчальному округзі». Внески були регулярними. 20 лютого 1917 р. голова педагогічної ради Олександрівської міської жіночої гімназії звітував про надіслання пожертвуваних 23 руб. за минулий місяць. Вони надходили від службовців середніх навчальних закладів м. Олександрівська і після падіння царського режиму, про що свідчать подібні касові документи за вересень 1917 р. Крім того, квитанції комітету від 20 січня 1917 р. повідомляють про отримання ним 84 руб. 14 коп. від Олександрівської чоловічої гімназії та 66 руб. від службовців середніх навчальних закладів м. Олександрівська «на справу допомоги тим, хто знаходиться в лавах діючої армії, а рівно пораненим і хворим воїнам»[8].

Учительський персонал навчальних закладів підтримував і інші грошові збори на користь жертв війни. Зокрема, збережені серед документів Олександрівської міської чоловічої гімназії підписні листи за червень-вересень 1917 р. свідчать про внески учителів «на пересувний госпіталь від населення Катеринославської губернії»[9].

У навчальних закладах Олександрівська здійснювали збори пожертв на користь Російського товариства Червоного хреста[10]. Серед архівних документів збереглися квитанції про оплату внесків цій організації, листівки від полонених на батьківщину, що надсилалися через Червоний Хрест тощо. Принагідно маємо констатувати, що діяльність міжнародної організації Червоного Хреста за часів Першої світової війни була надзвичай активною, а інформаційний супровід цієї діяльності цілком сприяв поширенню в суспільстві гуманітарних ідей. Вплив цієї діяльності на державно-політичні інституції показував приклад реальних можливостей міжнародних організацій обмежувати свавілля військових і державних структур воюючих сторін і формувати в суспільствах правову свідомість та пріоритет загальнолюдських цінностей над державними інтересами.

З огляду на відсутність достатнього державного забезпечення та ідеологічну потребу культивування ідеї «всенародної єдності» навколо цієї непопулярної війни влада через офіційні канали продовжувати ініціювати акції громадянської підтримки воїнів і в наступні роки, розраховуючи на контингент закладів освіти як одну зі своїх цільових аудиторій. Рада Катеринославського відділу «Всеросійського товариства пам'яті воїнів Російської армії, які загинули у війні 1914–1916 рр.» наприкінці 1916 р. прохала керівництво Олександрівського міського чоловічого училища поширити серед населення відозви товариства[11]. Періодичними були заклики надсилати подарунки на фронт, зборів коштів на потреби військових, про своєчасне та повне виконання державних повинностей як вимогу воєнного часу. Це засвідчує листування закладів освіти, місцевого врядування, зокрема – волосних земських управ Олександрівського повіту 1917 р.

Тож, заклади освіти були включені не тільки у загальнодержавну, а й у громадську систему підтримки воїнів, доля яких у суспільстві викликала співчуття. Проте, як бачиться сьогодні, ця безкорисна підтримка не була тоді такою масовою як сьогодні, коли українське суспільство проймається усвідомленням своєї екзистенційної залежності від подій на полі битв і ще активніше, ніж сто років тому, підтримує своє – українське – військо донатами, волонтерською допомогою.

Війна стала викликом для політичної стабільності влади. Тому керівництво навчальних закладів неослабно приглядалося до питання політичної благонадійності працівників закладів освіти. При цьому воно діяло в унісон з керівництвом Одеського навчального округу та місцевою губернською владою. Директор Катеринославської першої гімназії 13 січня 1916 р. повідомляв директора Олександрівської чоловічої гімназії про цілковиту політичну благонадійність особи, яка претендувала на посаду вчителя, обґрунтовуючи це отриманим відгуком від Катеринославського губернатора»[12]. Подібні сповіщення у листуванні з губернатором, канцелярією попечителя Одеського навчального округу та між самими закладами освіти були типовим явищем[13].

Попечитель округу давав вказівки керівництву підлеглих закладів освіти виписувати для шкільних

[7] Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 7, арк. 106.
[8] Там само, арк. 8–9, 15, 73.
[9] Там само, арк. 130–133.
[10] Там само, арк. 91, 93.
[11] Там само, спр. 7, арк. 12.
[12] Там само, спр. 5, арк. 3, 7.
[13] Там само, арк. 16, 20, 44–46.

бібліотек й популяризувати книги, що нагадували б учням про війну як загальносуспільну справу державної ваги, розповідали про причетність до неї кожного та підносили авторитет імператора як верховного головнокомандувача. Ці вказівки передбачали суворе звітування. Завідувач училища в м. Олександрівську О. І. Ляховський, відповідаючи на один з таких листів, повідомляв 26 травня 1916 р., що «видання Міністерства Імператорського Двору під назвою «Його Імператорська Величність Государ Імператор Микола Олександрович в діючій армії» придбано до бібліотеки вверенного мені навчального закладу»[14].

Атестати і свідоцтва про закінчення навчальних закладів нерідко виписували на бланках із зображенням представників царської фамілії, мілітарних символів, втілених у художніх образах: Афіни – богині справедливої війни, батальних сцен Першої світової та французько-російської 1812 р. воєн («Військова нарада у Філі 1 вересня 1812 р.» О. Д. Ківшенко (1880), інших картин художників-баталістів («Битва на Марні», «Повітряний бій»), стилізованої постаті бійця російської армії в наступальному пориві тощо. Такі форми офіційних документів мали скріплювати імперські почуття, посилювати у випускників відчуття співпричетності до загальноросійської долі.

Поряд з моральною та матеріальною підтримкою війська вже з самого початку війни застосовувалися адміністративні санкції проти симпатиків ворожої сторони – потенційних колаборантів та, сучасним сленгом, – «ждунів». Лист інспектора народних училищ 1-го району Олександрівського повіту Катеринославської губернії від 12 листопада 1914 р. повідомляв власника приватного реального училища в м. Олександрівську О. І. Ляховського про можливість лише тимчасового допуску до роботи вчителя німецької національності Адольфа Бендлінака і рекомендацію запросити на його місце для викладання німецької мови «російську вчительку»[15]. Таке розпорядження спиралося на урядові ухвали, зокрема – таємну ухвалу Ради міністрів від 31 жовтня 1914 р., стверджену імператором, «Про виключення підданих воюючих з Росією держав зі складу союзів, товариств та інших подібних приватних, громадських і державних організацій і установлень». В цій ухвалі йшлося «про виключення неприятельських підданих (крім осіб слов'янського, французького та італійського походження, а також турецьких підданих християнських віровизнань) зі складу підвідомчих їм всякого роду союзів, товариств, вчених, просвітницьких і благодійних установ, а також інших подібних приватних, громадських і державних організацій і установлень»[16]. На підставі зазначеного урядового рішення відповідне розпорядження зробив 4 грудня 1914 р. і попечитель Одеського навчального округу. При цьому він вимагав від керівництва закладів освіти негайної відповіді із поданням іменних списків звільнених, з конкретизацією їхнього підданства, суспільного стану, організації та установи, з якої їх звільняли. Відповідно, 10 січня 1915 р. вже бачимо на посаді вчителя німецької мови у вищезазначеному закладі освіти особу зі слов'янським прізвищем – В. Серпинську. З документів інших закладів, зокрема – Олександрівської міської жіночої гімназії, бачимо, що німецьку мову тут протягом 1917–1918 рр. викладала вчителька з російським (або єврейським), але не німецьким, прізвищем – «Е. И. Абрамова» [ініціали з російськомовного документа – Авт.], яка одночасно мала навчальне навантаження і в Олександрівському реальному училищі П. І. Шабловського (до 21 травня 1917 р. – О. І. Ляховського)[17].

Згадані кадрові ротації були елементом системної відповіді держави з національної мобілізації. Серед іншого це була й тотальна зміна назв населених пунктів, заснованих німецькими колоністами, зняття вивісок і оголошень, зроблених в публічних місцях німецькою мовою, припинення випуску німецькомовних газет тощо. Влада убезпечувала себе від можливої потенційної опозиції всередині держави, колаборантів. Імперія робила це адміністративно-прямолінійно, швидко, без вивчення конкретної ситуації. І в системі освіти, безсумнівно, виявилося немало тих, хто безвинно постраждав в силу цієї антидемократичної політики. Прізвище, національність чи місце народження людини ставали підставами для політичних звинувачень і переслідувань.

Падіння самодержавства і революційні демократичні процеси 1917-го року внесли корективи у формальне питання про недопущення до роботи викладачів німецької національності. Як свідчить записка голови педагогічної ради Олександрівської міської жіночої гімназії до попечительської ради від 18 грудня 1917 р., на час відпустки вчителя німецької мови Едуарда Лінке, його уроки були доручені класній наглядачці Олександрі Краузе[18]. Як бачимо, у обох випадках йдеться про вчителів з німецькими прізвищами, що у Олександрівську

[14] Там само, ф. 76, оп. 1, спр. 3, арк. 78.

[15] Там само, спр. 5, арк. 1.

[16] Там само, арк. 9.

[17] Там само, спр. 4, арк. 178–179.

[18] Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 54, арк. 127.

не було незвичним з огляду на помітний відсоток німецьких колоністів серед населення повітового міста і регіону.

Війна, що супроводжувалася розширенням театру воєнних дій, захоплених і окупованих територій, породила численні потоки біженців. Частина переміщених осіб тимчасово, а то й назавжди, опинилися в Олександрівську, що був залізничним вузлом, лежав на перетині двох залізниць – Лозово-Севастопольської та Катерининської. Протягом 1914–1917 рр. число мешканців Олександрівська збільшилось майже на 10 тис. осіб, і перевищило показник 58 тис.[19].

Переміщені особи, які прибули сюди родинами, мали дбати про освіту своїх дітей, змушених полишити навчання у прифронтовій зоні. Іноді учні евакуювалися цілими групами зі своїх навчальних закладів. Так, на Катеринославщині знайшли свій прихисток учениці – вихідці зі священицьких родин – Волинського Віталіївського єпархіального жіночого училища з м. Кременця, що 1915 р. опинилося у прифронтовій смузі. Їм надав необхідну підтримку єпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт (Вишневський), про що волинське духовенство висловлювало йому подяку, підкреслюючи, що сердечну допомогу біженцям з Волині він виявляв і раніше[20].

Оскільки потік біженців до Олександрівська тягнувся зі строкатих за етнічним складом регіонів Правобережної України, Польщі, Західної Білорусі, то й склад переселенців, а відтак, і нових учнів в закладах освіти міста виявився багатоетнічним і багатоконфесійним. Це засвідчують численні документи, що їх подавали до закладів освіти батьки, опікуни, й самі кандидати на навчання. Документи свідчать про конкретні міграційні потоки, про розмаїття та неоднорідність державно-політичної ситуації, що спричиняла та супроводжувала ці переселення в Олександрівську та, відповідно, й по всій Україні. Вони засвідчують функціонування органів Української Держави у 1918 р., показують присутність на території міста і повіту військ Директорії УНР та частин російської Добровольчої армії у 1919 р., військових формувань більшовиків у 1919–1920 рр., адже документи на посвідчення особи видавали відповідні державні установи, а іноді й військово-політичні органи. «Дано це із Олександрівського управління міської державної варти Катеринославської губернії, Анні Гнатівні Бартошук, яка походить з селян с. Журовичі Семятичської волості Бєльського повіту Гродненської губернії для вільного проживання у всіх місцях Української Держави строком на шість місяців, тобто по 20 березня 1919 року. Прикмети: 14 років», – свідчив один із таких типових документів, підписаний начальником і секретарем міської державної варти 20 вересня 1918 р., який було подано до середнього навчального закладу м. Олександрівська разом із заявою про прийняття на навчання[21].

На прикладі приватного реального училища О. І. Ляховського/П. І. Шабловського за 1914–1918 рр. можемо побачити етноконфесійне розмаїття учнівського складу і динаміку збільшення загальної чисельності учнів. Станом на грудень 1914 р., в училищі навчалося 111 осіб, з них: православного віровизнання – 34, римо-католицького – 5, менонітського – 4, лютеранського – 10, іудейського – 58 осіб. На перше січня 1916 р. число учнів збільшилося несуттєво, складаючи 116 осіб. А вже на кінець 1917–1918 навчального року число учнів подвоїлось – в училищі вже навчалося 222 особи. Якщо до училища у 1915 р. було прийнято 33 учня, то наступного 1916 р. – вже 56[22]. Одним із основних факторів збільшення учнівського складу у зазначені роки був процес припливу біженців до Олександрівська.

В Олександрівській чоловічій гімназії наприкінці 1916 р. навчалося 30 біженців[23]. На той час загальна кількість учнів гімназії становила близько 600 осіб. Чисельність учнів цього закладу протягом воєнних років також помітно зросла. Якщо на 1913-й р. в гімназії навчалося 467 учнів, то на 1916 р. – 602 особи, а на 1917 р. – 608 осіб.

5 квітня 1918 р. Олександрівському повітовому комісару у справах біженців доповідали з училища П. І. Шабловського про 14 учнів-біженців, облікованих у цьому закладі середньої освіти. 11 з них мали польську національність, двоє – єврейські прізвища (Лібман, Мільвицький), ще один – німецьке (Блюмінау). Водночас з листування, яке велося у серпні-вересні 1918 р. між цим закладом освіти та Комісаром у справах Одеської шкільної округи, стає зрозуміло, що громадян української національності, які були б вихідцями Галичини, Буковини, Закарпаття серед працюючих у цьому закладі не було[24].

[19] Ігнатуша О. М., Ткаченко В. Г., Турченко Г. Ф. Історія … С. 7.

[20] К пятилетию архипастырского служения преосвященнейшего Агапита, епископа Екатеринославского и Мариупольского в Екатеринославской епархии. Екатеринослав: тип. С. И. Барановского, 1916. С. 13.

[21] ДАЗО, ф. 76, оп. 1, спр. 1, арк. 26.

[22] Там само, спр. 3, арк. 1 зв., 7 зв., 75, 96.

[23] Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 5, арк. 148–149.

[24] Там само, ф. 76, оп. 1, спр. 3, арк. 136–136 зв., 139–139 зв.,

Матеріальне становище біженців здебільшого відзначалося нужденністю. З оплатою за навчання у приватному закладі їм спочатку допомагав «Тетянівський комітет» – благодійна організація, що піклувалася про військових, їх родини та постраждалих від військових дій, створена під покровительством доньки Миколи II великої княгині Тетяни Олександрівни, очолювана на губернському рівні губернатором. До його складу входили представники земства і низки національно-культурних товариств. В м. Олександрівську діяло відділення цього комітету. З розвалом імперії його функції частково перебрав на себе Об'єднаний земсько-міський комітет допомоги військовополоненим. Проте матеріальні ресурси комітету були недостатніми, а припинення його існування під час суспільно-політичної нестабільності оголило питання матеріального забезпечення для цієї категорії учнів.

Матеріальна скрута переслідувала не тільки учнів з родин біженців. Заклади освіти намагалися полегшити становище представників найбідніших верств населення, які прагнули навчатися. Зокрема, при Олександрівській міській чоловічій гімназії з 1912 р. діяло «Товариство допомоги недостатнім учням». За 1915 рік воно надало допомогу 55 учням з 80-ти, які подали клопотання про звільнення від оплати за навчання в поточному році[25]. Товариство не тільки звільняло найбідніших учнів від плати за навчання, а й давало їм безплатні гарячі сніданки, одежу, квитки в лазню, необхідне письмове приладдя, підручники. При цьому враховувався не тільки матеріальний стан родин, а й академічні успіхи учнів та їхня поведінка. Фінансові ресурси товариства складали членські внески, пожертвування та відсотки з запасного капіталу товариства.

Окремою турботою адміністрації закладів освіти була підтримка бідних родин співробітників і учнів, які пішли на фронт, зазнали каліцтва на війні. Прикладом цього була родина нижнього служителя Олександрівської міської чоловічої гімназії Володимира Морозова, призваного до армії. Дружина Марія Морозова щомісячно отримувала грошову допомогу в розмірі 11 руб. Оскільки поштові перекази коштів не завжди вчасно і оперативно надходили до адресата, директор училища змушений був турбувати цим питанням місцеву адміністрацію. Про це, зокрема, свідчить його лист на адресу комісара Тимчасового уряду Мценського повіту Орловської губернії, оскільки саме на території цього повіту в с. Павлові Богородицької волості проживала М. Морозова з дітьми[26].

Інвалід Т. І. Волобоєв, який проживав у с. Любицькому Олександрівського повіту, повідомляв про своє зачислення «хрещеником» Олександрівської чоловічої гімназії із призначенням йому до липня 1917 р. щомісячної допомоги у розмірі 10 руб. та про отримання ним належних коштів з листопада 1916 р. по березень 1917 р. «Хрещеним сином» училища був і безземельний багатодітний селянин А. Й. Филипецький, родина якого складалася з восьми душ. Отримавши грошову допомогу, він дякував «хрещеному татові» – директору училища – за увагу і турботу про нього. Покалічений на фронті М. М. Яресько, який не мав змоги заробити собі на прожиття, у червні 1917 р. листовно дякував директорові чоловічого училища за матеріальну допомогу, яку він отримував від закладу[27].

Розвал економічної системи через виснажливий воєнний стан, нестабільність влади, неефективність державного управління довели до межі виживання всіх учасників освітнього процесу. У червні 1918 р. учителі початкових шкіл Олександрівська подали клопотання до міської думи про виплату їм прибавки на подорожчання, яку вже отримували інші категорії службовців. Проте дума не поспішала із задоволенням клопотання. Преса повідомляла, що для вивчення питання дума створила комісію[28]. Учителі потерпали від несвоєчасної виплати жалування, учні – від безробіття батьків, а доросла категорія учнівства – від власного безробіття. Показовий штрих – Союз слухачів вечірнього реального училища м. Олександрівська змушений був прохати дозволу педагогічної ради Олександрівської чоловічої гімназії (15 грудня 1919 р.) на проведення вечора, з тим, щоб зібрані під час нього кошти сплатити за навчання малозабезпечених курсистів. Прохачі пояснювали, що «головна маса курсистів – люди дорослі і у більшості випадків безробітні, які не тільки не в змозі сплатити за навчання (близько 3 000 руб.) і придбати потрібні підручники, але й навіть прогодувати себе»[29]. Олександрівськ в той час був під контролем Добровольчої армії. З грудня 1919 р. голова Воїнського присутствія – помічник начальника Олександрівського повіту Є. Миргородський та Олександрівський повітовий воїнський начальник полковник Михайло Тер-Сар-

147.

[25] Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 3, арк. 156.

[26] Там само, спр. 7, арк. 20, 63.

[27] Там само, арк. 16, 18, 24.

[28] Учительське питання. *Січ*. Олександрівськ. 1918. 9 липня.

[29] ДАЗО, ф. 76, оп. 1, спр. 2, арк. 54.

кісов підписали та оголосили черговий наказ про мобілізацію осіб від 17 до 34 років включно «без всяких винятків» – «всіх учнів, і взагалі всієї інтелігенції … розуміючи під інтелігенцією тих, хто не займається фізичною працею безпосередньо». Окремо наголошувалося, що мобілізації підлягають і вчителі цього віку. Всі вони на території повіту мали з'явитися у зазначений час на збірні пункти «одягнені цілком в теплий одяг і в міцних чоботях, маючи дві зміни білизни, кружку, ложку і провізію на три доби». Місто Олександрівськ і найближчі до нього волості – Михайло-Лукашевська, Наталівська, Вознесенська – мали виконати цей наказ 11 грудня 1919 р.[30]. Згадані вище слухачі вечірнього реального училища сприймали існуючі умови як «загальне ненормальне становище». За таких умов про продуктивне і якісне навчання годі було і мріяти.

Суспільство не було позбавлене загальнолюдських почуттів і гуманістичних настроїв співпереживання, взаємопідтримки. Навіть в жорстких умовах війни, безробіття, падіння життєвого рівня, кризи влади, освічені і заможні люди підтримували малозабезпечених, жертвували на їх навчання. 25 лютого 1917 р. від попечителя округу до Олександрівської чоловічої гімназії надійшло положення, схвалене міською думою, про заснування особистим почесним громадянином Степаном Хмировим іменної стипендії для учня «православного віровизнання, належного до корінного населення міста Олександрівська і його повіту, який відзначається добрими успіхами і поведінкою»[31]. У скрутні кризові часи така підтримка була особливо важливою, закликаючи інших до наслідування.

Єдиний збережений в Держархіві Запорізької області примірник газети «Заря» (яка позиціонувала себе як «соціалістична і демократична») від 2 січня 1919 р. повідомляє про встановлення Олександрівським міським самоврядуванням іменних стипендій обдарованим дітям для навчання у закладах вищої освіти. Постановою міської думи від 11 червня 1918 р. було засновано дві стипендії імені Г. В. Плеханова (засновник РСДРП і один з лідерів її меншовицького крила) і одна – імені А. І. Шингарьова і Ф. Ф. Кокошкіна (члени Центрального комітету Конституційно-демократичної партії (кадетів), вбиті на початку «червоного терору» революційними матросами і червоногвардійцями в Петрограді 7 січня 1918 р.). Причому в першу чергу стипендії мали надаватись дітям робітників м. Олександрівська і його повіту, і лише при відсутності таких – іншим особам. Як бачимо, міська дума демонструвала прихильність ідеалам демократії, соціалізму, лібералізму, які сповідували діячі російського громадсько-політичного руху. І в цьому не було чогось особливого, з огляду на потужну русифікацію південного регіону України і, зокрема – органів державного управління та громадського врядування.

Згадана небільшовицька газета «Заря» критикує більшовицьку «Правду» за її однобоке, політизоване відношення до освіти, яке мало чим відрізняється від російської імперської практики, що вимагала жорсткого підпорядкування цієї сфери[32].

Захоплення влади більшовиками навесні 1919 р. принесло Запорізькому краю перші ознаки радикальної перебудови системи освіти. Газета повітового ревкому в Бердянську сповіщала основні положення декрету про передачу всіх навчальних закладів у відання Відділу освіти. Радикальні зміни обґрунтовували благими намірами: «метою перетворення навчально-виховної справи України, заради єдності, спадкоємності, і оновлення школи на началах нової підготовки і соціалізму[33].

Разом з тим, збережені в Держархіві Запорізької області примірники більшовицької російськомовної газети «Известия Александровского увоенревкома», яку почали видавати у січні 1920 р. з новим приходом російських більшовицьких військ, не дають підстави вважати освіту пріоритетною справою.

Війна активізувала приспані суспільні процеси, ставала каталізатором піднесення громадянської свідомості, джерелом радикальних настроїв. Під її впливом та перед лицем агресивного ворога – північного сусіда, який наприкінці 1917 р. пішов війною проти Української народної республіки, українці, позбуваючись багатовікових наративів російської пропаганди, переосмислювали свою ідентичність. Одним із індикаторів цього стало запровадження у навчання українознавства як навчальної дисципліни. Це був процес, що йшов від широкої громадської ініціативи і був підтриманий українською центральною владою. Протягом 1918 р. українознавство стало предметом вивчення в Олександрівській чоловічій гімназії, приватному училищі П. І. Шабловського[34], Олександрівській вчительській семінарії. Випускники Олександрівської чоловічої гімназії 1918 і 1919 рр.

[30] Там само, ф. 281, оп. 1, спр. 2, арк. 36.

[31] Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 5, арк. 143–144.

[32] Смерть науке!.. *Заря*. Александровск. 1919. 2 января.

[33] О передаче всех учебных заведений в ведение Отдела просвещения. *Известия Бердянского военно-революционного комитета*. 1919. 27 марта.

[34] ДАЗО, ф. 76, оп. 1, спр. 3, арк. 150.

вже мали оцінку з українознавства у випускному документі – атестаті та свідоцтві про закінчення закладу освіти.

Разом з тим, у суспільстві не було згоди щодо майбутнього соціально-політичного устрою країни. Збройна боротьба підживлювалась різновекторними політичними установками.

Етнічна строкатість півдня, посилена з початком світової війни, багатолітнє домінування російських наративів внаслідок нищення української автономії і зосередження влади в руках російських агентів, підконтрольність російським силам місцевих державних установ, популярність соціалістичних і комуністичних ідей серед політично активного громадянства на фоні глибоких соціальних протиріч – все це вносило роз'єднання в недостатньо зрілу модерну українську націю. Показником цієї розрізненості, несконсолідованості, і, врешті – слабкості політичних сил в Україні і, зокрема, в районі м. Олександрівська, є дискусійна стаття на сторінках друкованого органу революционных повстанців Украины (махновців) «Путь к Свободе», що тоді видавалась у м. Олександрівську[35].

Автор обурився з того, що зібрання учнів закладів середньої освіти м. Олександрівська винесло ухвалу про створення учнівського клубу для задоволення своїх спортивних і драматургійних потреб, назвавши його «Дім Юнацтва». Критикуючи корпоративність клубу, автор допису гнівно виступив проти учнівської молоді, називаючи її «буржуазними синками» і вимагав залучення до клубу фабрично-заводської молоді. «Дім Юнацтва має розвинути здорову класову самосвідомість…», – писав автор. Безапеляційність його лівацьких поглядів показує, наскільки глибоко проникали в українське суспільство ідеї класової ненависті і нетерпимості, яким тоді жила більшовицька Росія. Люди, котрі обстоювали такі погляди, тримаючи в руках гвинтівку, були далекими від ідей класового миру, національної єдності, не розуміли масштабу системної загрози Україні, яка йшла від Росії. Врешті, текст статті, як і вся газета, були російськомовними, автор згадує російських письменників і ознаки моди, за якими прочитується російський столичний контекст. Йому бачиться завдання перед юнацтвом, яке він називає «російським робітничо-селянським», «яке винесло на своїх плечах всю тяжкість білогвардійської лапи» – «виховати в собі ту могутність і силу, організованість і підготовку, які допоможуть йому закріпити завоювання революції». Автор газетного допису сам був продуктом тієї російської ерзац-культури, яку він критикував. Повторюючи марксистські гасла, абсолютизуючи класову ідею, автор, по суті, заперечував можливість створення окремих учнівських корпорацій і організацій. Така позиція унеможливлювала пошук шляхів реформування школи, системи освіти на загальнодемократичних, загальнолюдських принципах.

Війна – це мобілізація. Як вчителі, так і учні перебували на військовому обліку.

При влаштуванні на роботу до закладу освіти керівник мав неодмінно враховувати всійськово-обліковий статус претендента на посаду. Скажімо, при переведенні вчителя математики Олександрівської чоловічої гімназії В. М. Наумова до Карачевської жіночої гімназії, голова педагогічної ради останньої робив запит про відношення цього вчителя до воїнської повинності.

Повітове з воїнської повинності присутствіє контролювало питання відстрочки від призову учнів відповідного року народження. Через керівників закладів освіти присутствіє надсилало тимчасові свідоцтва про явку до виконання воїнської повинності.

Вчителі, про яких відомо з архівних документів училища О. І. Ляховського, були обліковані як вільновизначенці – ратники 2-го розряду, тобто рядовими державного ополчення, військовозобов'язаним запасу 2-ї черги. За тодішнім законодавством це означало, що їх не мали відправляти в діючу армію. Це дозволялося лише як виняток. Проте з вищенаведених фактів про соціальну допомогу навчальних закладів родинам покалічених воїнів стає зрозуміло, що далеко не всі мобілізовані служили в тилових частинах. Сувора дійсність війни вимагала зміни правил, людських ресурсів і жертв.

У мирний час рівень освіти особи суттєво впливав на терміни та умови проходження військової служби. Статут про воїнську повинність 1874 р. визначав шестирічний термін стройової служби в сухопутних військах. Проте для тих, хто отримав нижчу освіту (при умові складання відповідних іспитів), він скорочувався до 2-х років; для тих, хто закінчував гімназію чи реальне училище – до півроку, а для тих, хто отримав вищу освіту – до трьох місяців. Тому заради скорочення терміну служби у статусі вільновизначенця та уникнення служби у діючій армії чимало здобувачів освіти прагнули скласти відповідні іспити і отримати належний атестат, засвідчений рішенням педагогічної ради. Для підготовки до іспитів вдавалися до послуг репетиторів з числа вчителів місцевих закладів освіти, про що далі буде зазначено.

35 Бугас С. «Дом юношества» и Дом юношества. *Путь к Свободе*. Александровск. 1919. 20 октября.

У воєнний час термін служби не був чітко регламентований. Статут передбачав, що під час війни як ті, хто служив у бойових частинах, так і вільновизначенці «мають залишатися на службі до того часу, доки того буде вимагати державна потреба»[36].

Мобілізації не підлягали вчителі Закону Божого, як, врешті, й всі священнослужителі. Тому ті, хто не хотів служити у війську, а тим паче – потрапити на фронт, обирали також священицьке служіння. Ось як згадує про свого дядька Григорія один з учасників збройної боротьби часів Української революції Гаврило Гордієнко: Григорій, який учителював у парафіяльній школі на Калантирці (район у старій частині міста Олександрівка), «прискорено поздавав якісь там іспити з церковної служби та з граматики слов'янської мови, дався висвятитися на священика й був довший час священиком в Павлограді, або лише в Павлоградському повіті»[37].

Зі списку мобілізованих із училища О. І. Ляховського від 2 червня 1916 р. дізнаємося, що з цього закладу освіти до війська призвали двох вчителів – Івана Бунчакова 1 березня 1915 р. і Миколая Молодика 1 листопада 1915 р. «по призову ратників 2-го розряду». Це були молоді вчителі, які нетривалий час працювали в закладі освіти. Перший – лише два з половиною місяці, другий – 1 рік і 7 місяців. В архівних матеріалах цього ж закладу освіти наявні відомості про вибулого з 4-го класу учня Максима Чумаченка, якого з 1-го березня 1917 р. призвали на військову службу[38].

Зміна політичної ситуації, державно-політичних режимів впливала на військово-мобілізаційну роботу. Зокрема, така категорія військовозобов'язаних як вчителі, за доби Центральної ради звільнялися від призову. Це було ще тоді, коли УНР перебувала у стані світової війни, до підписання Брестського миру. На підтвердження цього маємо довідку Катеринославського повітового воїнського начальника від 31 січня 1918 р., видану гр. І. Є. Шаблі про те, що його звільнено від військової служби «як учителя» на підставі телеграми начальника Одеської місцевої бригади № 19520[39].

Мобілізаційна робота не припинялася і за гетьманату Павла Скоропадського, й за часів Директорії. У грудні 1918 р., констатуємо подання від імені завідуючого училища П. І. Шабловського до Комісаріату у справах Одеської шкільної округи списку на 11 учнів 1899 року народження, які підлягали призову в 1919 році[40].

Таким чином, мобілізація стосувалася всього чоловічого контингенту призовного віку, що був у навчальних закладах. Хоча й не всіх призивали до війська. Більшість продовжували перебувати в списках резервістів. У списках призовників не бачимо осіб духовного звання, які викладали в школі дисципліну Закон Божий – законовчителів.

До закладів середньої освіти Олександрівська воєнної доби зверталися й особи, які вже прослужили у війську, були демобілізовані. Адже виникала необхідність здобувати цивільний фах, влаштовуватися на роботу, а питання рівня освіти у таких випадках у роботодавців виникало часто. Прикладом є заява до чоловічої гімназії Олександра Литвака від 11 травня 1918 р. На час подачі свого клопотання він вже встиг прослужити понад три роки у війську, побувати на фронті, бути контуженим і після одужання зарахованим до запасного полку. Після політичних заворушень у війську його частина була розформована. Помітки на заяві О. Литвака до гімназії свідчать про те, що прохач успішно витримав екзамени з російської, французької, німецької мов та математики і отримав про це належне посвідчення, а також – що йому було повернуто всі документи, які він подавав до закладу освіти на підтвердження свого статусу[41].

Приклад О. Литвака підтверджує успішність дії при Олександрівській міській чоловічій гімназії іспитового комітету, про існування якого згадує Г. Г. Яковенко[42], до якого зверталися здобувачі освіти для отримання звань вчителя або аптекарського учня. Місцеві газети повідомляють про роботу учителів-репетиторів, які допомагали здобувачам освіти підготуватися до складання іспитів абітурієнтам школи прапорщиків та вільновизначенцям 1 і 2 розрядів[43].

Серед архівних документів Олександрівської чоловічої гімназії зберіглося чимало письмових прохань громадян про проведення іспитів на право добровільного вступу на військову службу, на отримання звання вчителя за 1914–1916 рр. Серед прохачів було чимало жителів інших повітів і губерній. Війна виштовхнула їх зі звичного місця проживання, змушувала переосмислювати життєві плани.

[36] Полное Собрание законов Российской империи. Собр. 2. Т. 49. Отд. 1. СПб., 1876. С. 5.
[37] Гордієнко Г. Під щитом Марса. Спогади. Т. 1. Філядельфія, 1976. С. 41.
[38] ДАЗО, ф. 76, оп. 1, спр. 3, арк. 79–80, 122.
[39] Там само, ф. п. 5747, оп. 1, спр. 9577, арк. 429 в.
[40] Там само, ф. 76, оп. 1, спр. 4, арк. 187.
[41] Там само, ф. 3, оп. 1, спр. 5, арк. 134.
[42] Яковенко Г. Г. Домашні учительки м. Олександрівська. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 38. С. 82.
[43] Группа учителей. *Александровский Вестник*. 1917. 5 мая.

Таким чином, частина вчителів, учнів і випускників закладів освіти поповнили лави воюючих збройних сил.

Отже, середня освіта повітового Олександрівська у воєнні роки отримала додаткове навантаження. З одного боку, вона несла втрати контингенту учителів та учнів, з іншого – заміщувала їх та поповнювала склад переміщеними особами, які посилювали строкатість етнічного, культурного, релігійного різноманіття. Тиловий Олександрівськ виконував роль одного з центрів освіти на Півдні України, більш часто беручи на себе функції атестації кадрів, зокрема – вимушено переміщених осіб.

Українська революція, що розгорталася в умовах Першої світової війни та військової агресії більшовицької та білогвардійської Росії проти України, піднесла український мілітарний рух. Активну участь у ньому взяла і учнівська молодь Олександрівська. Відомий факт, що у квітні 1918 р. у місті йшло формування 2-ї Самокатної сотні 2-го Запорізького пішого полку Запорізького корпусу. Протягом двох тижнів її було сформовано – записалося 150 юнаків вчительської семінарії, чоловічої гімназії та навколишніх сіл[44]. Запорізький краєзнавець Роман Акбаш, узагальнюючи спогади учасника подій Гаврила Гордієнка, який записався до лав козаків щойно йому виповнилося 16 років, зазначає: то була «суцільна молодь»[45]. Місцеве населення долучалося до забезпечення сотні зброєю та велосипедами. Адже їх у достатній кількості та якості не вистачало. Назбирали лише 17 «самокатів» та 14 кулеметів різних систем.

Після встановлення влади Директорії, військово-політичний рух серед учнівської молоді посилився. До Армії УНР вступило багато семінаристів. Примітний факт: вчительська семінарія була змушена закрити свої старші класи за браком учнів[46]

Зі зміною влади – почерговим приходом в Олександрівськ російських червоноармійців та білогвардійців, мобілізаційні заходи та добровільні набори до їхніх військ продовжувались. Тож вчителі і учні, як і всякі призвані до війська, могли втрапити до частин, що воювали по різний бік фронтів.

Були й такі, хто, пройшовши військовий гарт і продовжуючи службу у військових установах, намагалися поєднати її з педагогічною діяльністю. Зокрема, маємо відомості про одного з таких кандидатів на місце вчителя – воєнного слідчого при штабовому суді в м. Олександрівську Миколу Гутковського. Для створення професійного портрета цього кандидата наведемо окремі факти з його біографії. На момент подачі клопотання (6 серпня 1918 р.) про влаштування на роботу в реальному училищі П. І. Шабловського і, водночас, на вечірніх курсах для дорослих, які були відкриті у м. Олександрівську у 1918 р., йому виповнилося 32 роки. За походженням – зі Слуцького повіту Мінської губернії, з потомственних почесних громадян. За освітою – кандидат права Варшавського університету. До війни обіймав державну посаду по відомству Міністерства юстиції і, водночас, викладав у низці середніх навчальних закладів м. Варшави – філологічній гімназії, загальноосвітніх курсах, вечірніх курсах. Мав свідоцтво на право викладання російської мови та історії. Адреса мешкання заявника вказує на те, що він тоді проживав у центральній частині м. Олександрівська – по вул. Гоголівській 80[47].

Війна – це труднощі з підбором кадрів до закладів освіти. Завідувач приватного училища м. Олександрівська прямо пише про це на початку листопада 1915 р. до попечителя Одеського навчального округу: «труднощі підшукати за обставинами воєнного часу особу з достатньою шкільною освітою»[48]. До цих військових обставин додалися державно-політичні ускладнення. На початку навчального року – у вересні 1918 р. – попечительська рада міської жіночої гімназії змушена була оформлювати на роботу учительку російської мови Людмилу Лукіну без отримання характеристики на неї з попереднього робочого місця – Петровської гімназії в Ставропольській губернії «з огляду на заняття цієї місцевості більшовицькими загонами і припинення поштово-телеграфного сполучення»[49].

Уроки української мови в 1–6-х класах реального училища П. І. Шабловського у кількості 17 тижневих годин було доручено вести вчителю музики і співів Олександрівської вчительської семінарії Г. Д. Янчуку. Як аргументувалося у клопотанні до комісаріату Одеського навчального округу про затвердження цієї кандидатури на посаді, «хоча Янчук і не отримав спеціальної підготовки для

[44] Щур Ю. Українська весна 1918 року на Запоріжжі: боротьба за Олександрівськ. *Історична правда*. 2017. 27 грудня. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/5a4288e5bf2f9/ (дата звернення: 10.03.2024).

[45] Акбаш Р. Самокатна сотня…

[46] Щур Ю. І. Українська революція на території Запорізької області (1917–1921 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 51. С. 74.

[47] ДАЗО, ф. 76, оп. 1, спр. 2, арк. 31.

[48] Там само, спр. 3, арк. 62.

[49] Там само, ф. 4, оп. 1, спр. 54, арк. 141.

викладання української мови, але він настільки добре знає і володіє мовою і так вміло веде справу», що завідувач училищем клопотався про підтримку саме цього кандидата на посаду. Для завідувача здався переконливим той факт, що кандидатуру цього вчителя порекомендувала місцева Українська учительська спілка після того, як до неї звернулися службовці Олександрівської поштово-телеграфної контори і Українського штабового суду, котрі мали практичну потребу прослухати курс української мови. При цьому серед кандидатів були особи з вищим освітнім цензом і формальними правами на викладання цього предмета. Висловлюючи власну позицію, завідувач училищем писав, що «для викладання української мови, яке починається вивченням в школі, потрібна особа, яка не стільки задовольняє формальним вимогам, скільки така, яка відзначається любов'ю до предмета і знанням його і умінням передати це учням»[50].

Спираючись на логіку здорового глузду, уникаючи формалізму, відповідаючи на нові суспільні виклики заклади освіти долали труднощі воєнного часу.

Війна це – утримання війська. Це потреба його годувати, одягати, лікувати. Тому оминути ці питання навчальним закладам Олександрівська було неможливо.

На початку квітня 1918 р. до Олександрівська прибули союзні австрійські війська, у складі яких діяв корпус Січових Стрільців. Поставало питання їх розміщення. Протокол засідання педагогічної ради Олександрівської вчительської семінарії від 5 квітня 1918 р. повідомляє про делегування свого представника – І. І. Хмирова – в комісію для вирішення питання розквартирування військ в навчальних закладах[51].

Як з'ясували запорізькі краєзнавці, казармою січовиків стала міська чоловіча гімназія (нині перший корпус Запорізького національного університету). Самокатна сотня розмістилась у будинку Романівської народної школи (сучасна адреса «Воєнкоматська, 3)[52]. Таким чином, явище постою військових частин у приміщеннях закладів освіти було доволі типовим. Врешті, про це сповіщав керівників середніх навчальних закладів попечитель округу 25 вересня 1915 р., зазначаючи, що він отримує чисельні прохання про надання приміщень у навчальних закладах для організації навчальних занять учнів евакуйованих закладів освіти у другу зміну, про можливість заняття приміщень під лазарет або постій військ[53].

22 травня 1917 р. в приміщенні Олександрівського технічного училища проходили загальні збори Союзу воєнно-скалічених, поранених і хворих воїнів. Цей союз в Олександрівську очолював А. Каширський [ініціали з російськомовного тексту. – *Авт*.]. Приїжджих забезпечували нічлігом, який організовували в Гоголівському училищі[54].

Того самого дня в приміщенні Олександрівського комерційного училища відбувався інший з'їзд – вчителів народних училищ. А днями селянство Олександрівського повіту визначалось з кандидатами на Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві, що планувався 28 травня 1917 р. Як писали тоді до Олександрівська студенти Харківської секції Всеукраїнського студентського союзу, цей селянський з'їзд скликала у Києві Українська Центральна Рада, і він мав величезне значення. Студентська молодь прагнула бачити у цьому з'їзді «з'їзд селян українців» і закликала «посилайте своїх делегатів на Київський з'їзд», «обирайте делегатів од волосних сходів од Просвіт, де вони єсть, од Громад і посилайте їх до Києва»[55].

Тож олександрівські освітяни і молодь, яка прагнула високої освіти, були на вістрі революційних змін. Громадське життя воюючої країни активізувалося, пробуджувалася й набувала нової якості суспільна свідомість, зростали революційні настрої. Листи з фронту, що поверталися з подяками за подарунки, підживлювали ці настрої громадської активності. Один з таких листів – «Привіт з окопів» – називав земляків «дорогими і вільними громадянами» оновленої країни і закликав «постояти за свободу»[56].

Війна це – постійні зібрання військових, вишкіл, марші, визначення місць для цих занять. Це потреба зняття психологічної напруги воїнам і тому влаштування для них і разом з ними культурних, розважальних заходів, концертів. А разом з тим і інформаційна підтримка, надання літератури для читання, тримання в курсі поточних громадсько-політичних подій. Збережена місцева преса часів Української революції, датована 1918–1920 рр., спогади учасників подій містять достатньо інформації про подібного роду культурно-просвітні заходи за участю вояків.

Після визволення Олександрівська від червоногвардійців навесні 1918 р. у місті дислоку-

[50] Там само, ф. 76, оп. 1, спр. 4, арк. 165.
[51] Там само, ф. 153, оп. 1, спр. 1, арк. 129.
[52] Акбаш Р. Самокатна сотня…
[53] ДАЗО, ф. 76, оп. 1, спр. 5, арк. 40.
[54] Там само, ф. 210, оп. 2, спр. 11, арк. 169.
[55] Там само, арк. 197.
56 Там само, арк. 206–206 зв.

вався підрозділ Українських січових стрільців та 2-ий Запорозький полк, яким у складі Запорозької дивізії Армії УНР командував підполковник Петро Болбачан.

З перших днів перебування у Олександрівську січові стрільці і вояки Запорозького полку включилися до громадського українського руху, допомагаючи місцевим активістам організовувати освітню галузь. Стрільці викладали на курсах українознавства для залізничників, займалися упорядкуванням бібліотеки товариства «Просвіта», разом з учительством організовували читальні, освітні гуртки, театральні вистави[57].

Зокрема, відомо про участь представників місцевої військової адміністрації, учительських організацій і січових стрільців в урочистих шкільних заходах – ранках, святкових концертах, організованих в закладах освіти міста Олександрівська, як то – у святі, присвяченому пам'яті Т. Шевченка, що відбувалося 28 квітня 1918 р. у першій українській народній школі м. Олександрівська з нагоди закінчення першого навчального року[58].

Розбудовуючи українську державність і громадянське суспільство за підтримки місцевої військової та цивільної адміністрації, освітяни працювали над відкриттям школи української грамоти, курсів української мови, народного університету[59].

У часи Директорії 10 січня 1919 р., за представництва адміністрації військ УНР – отамана Хортицького куреня Сердюка, помічника коменданта міста Новицького, а також повітового комісара К. О. Лазаренка, у м. Олександрівську урочисто відкривали Український клуб. У цьому культурно-просвітницькому заході також брали участь відомі громадські діячі, які мали пряме відношення до учительської професії, походили з родин вчителів чи опікувалися підтримкою місцевих закладів освіти. Відкриття вітав Олександр Радомський – вчитель, журналіст, громадський діяч, член Української партії соціалістів-революціонерів, член Української Центральної Ради від Катеринославщини, один із засновників товариства «Просвіта» в Олександрівську, член редакційної комісії першої україномовної газети в м. Олександрівську, кандидат Українських Установчих зборів[60].

Олександрівський відділ Українського національного союзу через свій друкований орган газету «Дзвін» повідомляв про влаштування Українським національним клубом бал-маскараду з конкурсом костюмів, буфетом з холодними та гарячими українськими стравами і напоями.

До послуг українських вояків, які перебували в Олександрівську 1918–1919 рр., діяла книгарня товариства «Просвіта», яка пропонувала недорогі книжки для дітей та дорослих. Вона розміщувалась в Народному домі. Як відомо, активну участь у створенні і діяльності цього товариства відігравала місцева інтелігенція, зокрема, учительство міських шкіл.

Відомий запорізький педагог, історик-краєзнавець Я. П. Новицький був беззмінним екскурсоводом під час відвідування острова Хортиця січовими стрільцями та вояками 2-го Запорізького полку Запорозької дивізії[61].

З приходом білогвардійських військ всі українські товариства, і «Просвіта» зокрема, переслідувались, їхня діяльність припинялась. Українська інтелігенція м. Олександрівська протестувала проти антиукраїнської політики денікінців: «Незгодні ми тільки з тим твердженням, що Україна (так звана Малоросія) була і є нерозривною частиною Росії»[62].

Коли Олександрівськ вкотре зайняли російські червоноармійці, заклади освіти (і державні і громадські і приватні) почали перетворювати на радянські «трудові школи», а приватних власників виганяти. В цих школах запанували гуртки політосвіти. Школи почали виконувати не стільки культурно-освітню, скільки політико-виховну функцію в дусі відданості комуністичній ідеї та російській версії «інтернаціоналізму», тотожній русифікації.

Умови військового часу змушували коригувати військову і військово-спортивну роботу закладів середньої та середньої спеціальної освіти. Попечитель Одеського навчального округу, явно із запізненням – 3 липня 1915 р., у розпал літніх канікул, «спішно» рекомендував керівним органам чоловічих закладів середньої освіти звернути увагу на потребу використання «літнього вакаційного часу» для фізичного розвитку і зміцнення здоров'я «юнацтва, яке навчається». Проте державного фінансування для здійснення відповідних заходів не передбачалося. Його мали здійснювати «за рахунок спеціальних коштів навчальних закладів у розмірі, який за місцевими умовами виявиться

[57] Щур Ю. І. Українська революція… С. 71.
[58] Свято в українській школі. *Січ*. 1918. 5 травня.
[59] Школа української грамоти. *Січ*. 1918. 28 травня; Про відкриття Олександрівського Мійського Народного Університету. *Січ*. 1918. 18 червня; Завідуючий курсами української мови. *Січ*. 1918. 28 червня; На учительських курсах. *Січ*. 1918. 30 червня.
[60] Ігнатуша О. Російсько-українська війна… С. 138.
[61] Щур Ю. І. Українська революція. С. 72.
[62] Цит. за: Ігнатуша О. М., Ткаченко В. Г., Турченко Г. Ф. Історія … С. 50.

необхідним і можливим»[63]. Тобто влада узвичаєно перекладала загальнодержавні питання на плечі громадськості.

Принагідно зазначимо, що міцні основи для розвитку фізичної культури на той час було закладено в Олександрівському механіко-технічному училищі його директором Д. М. Поддєрьогіним. З 1910 р. гімнастика стала обов'язковою дисципліною в училищі. Заняття вели фахівці, запрошені з Праги. Щорічно влаштовували гімнастичні свята, до яких залучалися й учні інших закладів освіти[64]

Яскравим проявом впливу світової війни на навчання в закладах середньої освіти стало запровадження військової підготовки учнів. Про це доволі предметно повідомляють архівні документи Державного архіву Запорізької області щодо створення та діяльності Олександрівського військово-спортивного комітету. Комітет створили при Олександрівській міській чоловічій гімназії, на базі якої й відбувався вишкіл. До навчання залучили старшокласників чоловічих гімназій Олександрівська та повіту.

У цьому запровадженні бачимо ініціативу влади, яка стверджувала факт піднесення патріотичних почуттів молоді, що проявилося в масових випадках вступу до лав армії, та обґрунтовувала потребу сприяння вихованцям освітніх закладів у підготовці до ефективної військової служби. Начальників навчальних закладів зобов'язали «негайно потурбуватися влаштуванням на місцях військово-спортивних комітетів». Визначалося, що в двох старших класах закладів середньої освіти «належить тепер ввести викладання військового строю за програмою, затвердженою Військовим Міністром, в 3 тижневих години, відведених на гімнастику, розбивши ці години на два уроки на тиждень (по 1 ½ години) і віднести їх на останні години занять, а також залучати учнів випускних класів у недільні дні для занять військовим строєм принаймні впродовж двох годин»[65]. Навчальний рік мав бути скоригований таким чином, щоб учні випускних класів, завершивши навчання вже у квітні, протягом місяця – до 1 червня, поки розпочнуться екзамени, займалися виключно військовою підготовкою.

Спираючись на «Положення про мобілізацію спорту» від 8 грудня 1915 р., департамент народної освіти Міністерства народної освіти дав відповідне розпорядження попечителям навчальних округів, зокрема – Одеського округу, від якого 18 січня 1916 р. належні вказівки розійшлися до директорів гімназій і реальних училищ всього округу. Причому з приміткою «терміново» вимагалося «вжити енергійних заходів до негайного і найбільш уважного проведення означеного розпорядження в життя».

Вже 22 січня 1916 р. в Олександрівську під керівництвом директора Олександрівської чоловічої гімназії (Ф. Г. Кирилов) відбулося засідання директорів комерційного училища (А. М. Пантелеймонов), учительської семінарії (В. Г. Тихальський), інспектора технічного училища (К. Н. Трофимов), інспектора 2-го району Олександрівського повіту (І. А. Майдаченко), інспектора 2-го Вищого початкового училища (В. Д. Дикий) та учителя гімнастики міської чоловічої гімназії (штабс-капітан Я. С. Щоголев), на якому було вирішено запропонувати тим, хто буде викладати військовий стрій, розробити детальну програму для спільного розгляду та узгодження її з комісією.

Таку програму уклав згаданий учитель Я. С. Щоголев. Він же був і керівником занять. Програма передбачала такі теми: «Відомості про гвинтівку. Розборка і збірка. Чистка, зберігання і збереження. Обов'язки солдата в розсипному строю. Пристосування до місцевості. Розвідка. Партії, дозори. Завдання, донесення. Розвідка місцевих предметів. Караульна охорона. Служба застав і польового караулу. Секрети, дозори»[66].

Комітет прийняв рішення і виготовив плакати, які були розміщені по місту і повіту про цілі і завдання військово-спортивного комітету. Тож, організаційна діяльність комітету мала інформаційний і пропагандистський супровід.

Врешті система почала діяти. У квітні 1916 р. директор комерційного училища повідомляв комітет, що з 39 учнів 8-го класу допризовній підготовці навчаються 37. Двох учнів звільнили від навчання за станом здоров'я. Олександрівське перше вище початкове училище направило до проходження допризовної підготовки 21 учня. 8 учнів прибули на навчання військовій справі до Олександрівська з Оріхівського реального училища. Відомо, що двоє з них походили з селян, один – з міщан, один був сином почесного потомственного громадянина, один – сином чиновника, один – сином поселянина, один – сином купця.

[63] ДАЗО, ф. 76, оп. 1, спр. 5, арк. 34.

[64] Запорізький державний технічний університет: Історичний нарис (1900–2000) / Ред. колегія: С. Б. Беліков та ін.; Авт. колектив: О. Ф. Бічевой та ін. Запоріжжя: Дике Поле, 2000. С. 18.

[65] ДАЗО, ф. 3. оп. 1, спр. 8, арк. 2.

[66] Там само, арк. 362.

30 травня 1916 р. відбулося екзаменування учнів з військового строю. Його пройшло 19 учнів Олександрівської міської чоловічої гімназії, 32 учні Олександрівського комерційного училища, 7 учнів Оріхівського реального училища, 21 учень Олександрівського першого вищого початкового училища.

Діяльність комітету у перший рік його роботи була високо оцінена керівництвом. 3 листопада 1916 р. помічник головнонаглядаючого за фізичними розвитком народонаселення Російської імперії надсилав до Олександрівського військово-спортивного комітету 6 свідоцтв про нагородження «ВИСОЧАЙШЕ затверджених нагрудною медаллю за труди по відмінному виконанню загальної мобілізації, разом з такою ж кількістю медалей»[67].

На жаль, відомостей про діяльність Олександрівського військово-спортивного комітету у 1917 р. та наступні роки не маємо.

Таким чином, історичні події в м. Олександрівську 1914–1920 рр., пов'язані з обставинами Першої світової війни та мілітарної боротьби доби Української національної революції, показують швидко проявлений і тісний взаємозв'язок між освітянською сферою та викликами війни.

Імперські амбіції глав держав, еліт і націй за умови відсутності вкорінених у суспільстві запобіжників війни, недемократичності побудови державної влади, штовхали суспільство в прірву соціальних катаклізмів спровокованих ними воєн.

Війна породжувала масу проблем, що стрімко ставали пріоритетними, диктуючи системі освіти свої умови та політичний запит. Війна підіймала хвилю патріотичної пропаганди і політичної істерії, зламувала мільйони людських доль і приносила їх в жертву вузькокорпоративним інтересам, підривала економіку і професійну освітянську сферу, створювала масу перешкод здобуттю якісної освіти, руйнувала усталену систему навчання.

Мобілізація стосувалася учителів і учнів призовного віку, частина з яких повернулися інвалідами і назавжди вибули зі шкільної сфери. Демобілізація, навпаки, повертала в шкільну освіту людей з іншим життєвим досвідом, часто немісцевих, з багажем іншої культури і світосприйняття, що вносило зміни в професійну діяльність і повсякдення. Разом із тим війна пробуджувала й поширювала почуття причетності до долі інших, солідарності, взаємопідтримки, розширювала коло благодійників та їх гуманітарних ініціатив. Система освіти виконувала роль одного з консолідуючих чинників російської імперської ідентичності, змушувала українців приймати встановлені панівною російською нацією «правила гри».

З іншого боку, війна радикалізувала суспільну свідомість, прискорювала зміни політичних режимів, політичних орієнтацій учителів, учнів, всіх працівників освітянської сфери. Загроза з боку Росії, проявлена серією інтервенціоністських війн більшовиків і білогвардійців під час Української революції, водночас цементувала в середовищі вчителів і освітянської молоді Олександрівська українську ідентичність, посилюючи опір подальшим імперським амбіціям.

Названі факти, реконструйовані на основі вивчення історичних джерел, що стосуються закладів освіти м. Олександрівська (нині – Запоріжжя) у 1914–1920 рр. – це лише окремі аспекти широкого системного взаємовпливу, до кінця не осягненого суспільним досвідом. Ігнорувати ці факти – означає знову і знову ходити по замкненому колу історії, яке знову привело нас до широкомасштабної російської агресії 2022 р. з незворотними потрясіннями для закладів освіти незалежної України. Робити висновки з них, завчасно думати про мілітарну безпеку та гармонізацію суспільних відносин – означає мінімізувати саму причину військового протистояння та його уникнення.

[67] Там само, арк. 307.

References

Akbash R. Samokatna sotnia, vilni kozaky ta kulemety z horyshch. *Akbash Znaie*. URL: https://akbash.zp.ua/?p=4754 (data zvernennia: 10.03.2024).

Bugas S. «Dom yunoshestva» i Dom yunoshestva. *Put' k Svobode*. Aleksandrovsk. 1919. 20 oktyabrya.

Vesna 1918 roku: u borotbi za Zaporizhzhia. Spohady ukrainskykh biitsiv / Uporiad. Yu. Shchur. Kyiv: Ukr. vydav. spilka im. Yu. Lypy, 2017. 132 s.

Hordiienko H. Pid shchytom Marsa. Spohady. T. 1. Filiadelfiia, 1976. 368 s.

Hriebtsova I. S. Holovni priorytety diialnosti popechyteliv Odeskoho navchalnoho okruhu pershoi polovyny XIX st. v konteksti personalnoi istorii. Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Bibliotekoznavstvo, bibliohrafoznavstvo, knyhoznavstvo. 2017. T. 22. Vyp. 2. S. 117–127.

Gruppa uchitelei. *Aleksandrovskii Vestnik*. 1917. 5 maya.

Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti (DAZO), f. 3, op. 1, spr. 3.

DAZO, f. 3, op. 1, spr. 5.
DAZO, f. 3, op. 1, spr. 7.
DAZO, f. 3, op. 1, spr. 8.
DAZO, f. 4, op. 1, spr. 54.
DAZO, f. 5, op. 1, spr. 5.
DAZO, f. 76, op. 1, spr. 1.
DAZO, f. 76, op. 1, spr. 2.
DAZO, f. 76, op. 1, spr. 3.
DAZO, f. 76, op. 1, spr. 4.
DAZO, f. 76, op. 1, spr. 5.
DAZO, f. 153, op. 1, spr. 1.
DAZO, f. 210, op. 2, spr. 11.
DAZO, f. 281, op. 1, spr. 2.
DAZO, f. p. 5747, op. 1, spr. 9577.

Zaviduiuchyi kursamy ukrainskoi movy. *Sich*. Oleksandrivsk. 1918. 28 chervnia.

Zaporizkyi derzhavnyi tekhnichnyi universytet: Istorychnyi narys (1900–2000) / Red. kolehiia: S. B. Belikov ta in.; Avt. kolektyv: O. F. Bichevoi ta in. Zaporizhzhia: Dyke Pole, 2000. 320 s.

Ihnatusha O. Rosiisko-ukrainska viina 1917–1918 rr. i borotba za ukrainsku identychnist u dyskursi hazety «Sich»: pohliad iz sohodennia. *Eminak*. 2023. № 3 (43). S. 134–153. DOI https://doi.org/10.33782/eminak2023.3(43).662 (data zvernennia: 10.03.2024)

Ihnatusha O. M., Tkachenko V. H., Turchenko H. F. Istoriia ridnoho kraiu (Zaporizka oblast): 1914–1939 rr. Zaporizhzhia: Premier, 2006. 223 s.

K pyatiletiyu arkhipastyrskogo sluzheniya preosvyashchenneishego Agapita, episkopa Ekaterinoslavskogo i Mariupol'skogo v Ekaterinoslavskoi eparkhii. Ekaterinoslav: tip. S. I. Baranovskogo, 1916. 15 s.

Karagodin A. I. Istoriya Zaporozhskogo kraya (1770–1917). Zaporozh'e: ZGU, 1998. 286 s.

Na uchytelskykh kursakh. *Sich*. Oleksandrivsk. 1918. 30 chervnia.

O peredache vsekh uchebnykh zavedenii v vedenie Otdela prosveshcheniya. *Izvestiya Berdyanskogo voenno-revolyutsionnogo komiteta*. 1919. 27 marta.

Polnoe Sobranie zakonov Rossiiskoi imperii. Sobr. 2. T. 49. Otd. 1. SPb., 1876. 948 s.

Pro vidkryttia Oleksandrivskoho Miiskoho Narodnoho Universytetu. *Sich*. Oleksandrivsk. 1918. 18 chervnia.

Sviato v ukrainskii shkoli. *Sich*. Oleksandrivsk. 1918. 5 travnia.

Smert' nauke!.. *Zarya*. Aleksandrovsk. 1919. 2 yanvarya.

Uchytelske pytannia. *Sich*. Oleksandrivsk. 1918. 9 lypnia.

Shkola ukrainskoi hramoty. *Sich*. Oleksandrivsk. 1918. 28 travnia.

Shchur Yu. Ukrainska vesna 1918 roku na Zaporizhzhi: borotba za Oleksandrivsk. Istorychna pravda. 2017. 27 hrudnia. URL: https://www.istpravda.com.ua/articles/5a4288e5bf2f9/ (data zvernennia: 10.03.2024).

Shchur Yu. I. Ukrainska revoliutsiia na terytorii Zaporizkoi oblasti (1917–1921 rr.). *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2018. Vyp. 51. S. 64–77.

Yakovenko H. H. Domashni uchytelky m. Oleksandrivska. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2014. Vyp. 38. S. 80–83.

Ihnatusha O., Frolov M. Reaction of social and political forces of Zaporizhzhia to the beginning of the hetmanate (April–May 1918). *East European Historical Bulletin*. 2021. № 21. P. 97–110. DOI https://doi.org/10.24919/2519-058X.21.246899 (data zvernennia: 10.03.2024).